

Тутинова Нургуль Ерманатовнаның

«6D020600 - Дінтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алуға ұсынылған
**«Әлеуметтік-мәдени конфликтілердегі діни фактор (Қазақстан
мысалында)» атты диссертациялық жұмысына**

АНДАТПА

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы.

Диссертациялық жұмыста конфликт және оның классификациясы, соның ішінде діни конфликт, әлеуметтік-мәдени конфликт ұғымдарының мәні сөз болады. Қазақстан Республикасында орын алған әлеуметтік-мәдени конфликтілер мен оның астарындағы діни факторлар талданады. Бұған ықпал етіп отырған жағдайлар анықталып, алдын алу бағытындағы мемлекеттік деңгейде жүргізіліп жатқан шаралар қарастырылады. Діни фактор негізінде туындаған конфликттердің қоғам үшін қауіптілігі сарапқа салынады.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Тақырыптың өзектілігін мына нақты жағдайлармен негіздеуге болады: А) Мызғымас көрінген КСРО ыдырап, құрамындағы елдер өз саяси еркіндігіне қауышқанымен алдағы болашақ өмірдің қалай болары көңілді күпті ететін дүдәмал жағдайда тұрды. Бұрынғы одақтас елдердің бір-біріне тәуелді экономикалық жүйесі құлаған соң, әр ел экономикалық тоқырауды бастан кешті. Жаңа формацияға өткен халық дағдарып, күнкөріс қамын көбірек күйттеуге мәжбүр болды. Осындай қиын-қыстау кезеңде қоғамның әлеуметтік өмірі құлдырап, түрлі өзгерістер орын алды. Дағдарыс кезеңі жаңа проблемаларға жол ашты: тұрғындардың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, жұмыссыздық, еңбекақының аздығы, тауар және азық-түлік тапшылығы, моралдық азғындыққа салыну, бандитизм мен рәкеттік т.б. Қазіргідей ел етек-жеңін жинаған уақытта осы өзгерістерге кешенді талдау жүргізу қажеттілігі сезіліп отыр.

Ә) Тәуелсіздік алғаннан бергі жылдары елдің мәдени өмірінде де көптеген өзгерістер орын алды. Бодандық жылдары тілі мен салт-дәстүрінен айырыла жаздаған қазақ халқы әлі ес жиып үлгерместен, сырттан келген түрлі субмәдениеттердің кең тарап жатқанына куә болды. Әсіресе, жастар мен жасөспірімдер арасында төл мәдениетін дәріптегеннен гөрі субмәдениеттерге тез ілесу факторлары анық аңғарылды. Қазақстанда байқалған субмәдениет көріністері: музыкалық субмәдениет (поп, рок, рэп), гедонистік субмәдениет (байкерлер, рейверлер және т.б.), спорттық субмәдениет (паркуршілер, сноу-бордшылар, скейтбордшылар), діни топтар (секталар) және жаңа технологияның дамуына байланысты (хакерлер, геймерлер) субмәдениет бірлестіктері ерекше дами түсті. Олардың арасынан готика, эмо, скинхэд, анимэ

табынушылары да кездесіп жатты. Мемлекет рухани жаңғыруы бағдарламасы арқылы өзінің төл мәдениетіне бетбұрысты күшейтіп жатқан тұста елдегі мәдени ортадағы белең алған өзгерістерді зерделеу өзектілігін анық байқатып отыр. Себебі мәдениет саласындағы бұндай еліктеулер халықтық ұлттық санасына кері ықпал етіп, қарсылыққа ұшырауда.

Б) Атеисттік идеологияның ықпалынан босағаннан кейін қоғамның діни сұранысы бірден ұлғайғанымен, мемлекетте дін саясатын жүргізу тәжірибесі әлі жетілмеген еді. Қоғам мен діннің ашық түрде әрекеттесуінің нақты үлгісі қалыптасып үлгермеді. Мемлекеттің дін саласына қатысты саясаты бейтараптылық сипатта болуы, ал дін саласын реттеуші діни институттардың қалыптасуы мен діни және дінтанушы мамандардың болмауы секілді бірқатар себептерді көрсетуге болады. Республикамызға ағылған христиандық дәстүрлі емес жаңа ағымдар әлеуметтік жағдайы төмен халықты алдау, арбау жолымен қатарларына тартып, ұлттық санаға шабуылдарын күшейтті. Бір отбасында бола тұр бірнеше діни ағымды ұстанатын адамдар пайда бола бастады. Бұл өз кезегінде ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық болмысқа айтарлықтай сызат түсірді. Дәстүрлі емес жаңа діни ағымдар біртіндеп адамды жанұясынан, қоғамнан, өз халқының ру- тайпалық коммуникациясынан, дәстүрлік-мәдени болмысынан алыстатумен айналысты. Ел азаматтарының физикалық және психологиялық саулығына кері әсер етті, жеке мүліктеріне қол салды, құндылықтарынан ажыратып мәңгірттендірді. Басқа дінді ұстанушылар Қазақстан Республикасын мекендей тұра азаматтық борыштарын орындаудан бас тарту, еліміздің мемлекеттік рәміздерін мойындамау секілді заңға қайшы әрекеттерге жиі бара бастады. Мемлекеттің идеологиялық қауіпсіздігі тұрғысынан жалған діни құрылымдар прозелитизммен айналысып, қоғамға жат көзқарастар, қызығушылықтар мен құндылықтарды таңды. Қазақстандықтардың әлеуметтік-мәдени бірегейлігін ыдыратып, қазақстандық патриотизмді, отанға деген шын ықыласы мен отансүйгіштігін бұзды. Осындай ағымдар қоғамға «біз», «олар», «өзіміз», «дұшпандар» сынды жіктелуге әкелді.

В) Ислам бағытында келген кейбір жаңа діни ағымдар да жергілікті елдің дәстүр-салтымен, ұлттық болмысымен аса санаспады. Бұрынғы кеңестік аймақтарға исламның арабтық версиясы (Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан), қағидалары, шарифат үкімдері ене түсті. Шығыс ислам рухани ұстаздары мен уағыздаушылары, шет елдерде білім алған жас имамдар, молдалар, бабалар дәстүрлеріне қырын қарап, нағыз, шынайы дін үлгісін сырттан іздеді. Исламның арабтық моделін ғана неофиттер, жаңа бағытты уағыздаушылар діни ақиқат деп таныды. Нәтижесінде орта білім беретін мекемелердің зайырлы пәндеріне қарсылық, мектепке қыз балаларын орамалмен жіберу, мемлекеттің зайырлы билігін күстәналау, билікке қарумен қарсы шығу, ұлттық өнерден бас тарту, отбасы-неке қатынастарында көп әйел алушылық, кәмелетке толмаған қыздарды некеге күштеу, талақ берушілік,

халықты «біз» және «олар» деп жікке бөлушілік, діни төзімсіздік, әдет-ғұрыпқа қарсы шығу секілді бірқатар конфликттер орын алды.

Діни фактордың негізінде туындаған конфликттерді зерттеу қажеттілігі осы феноменнің күрделілігімен және көп қырлылығымен, ішкі конфессиялық және конфессияаралық қатынастарға, әлеуметтік, мәдени ортаға әсер ететін сыртқы және ішкі факторлардың көптігімен түсіндіріледі. Ал діни негізде пайда болған конфликт процестері өсіп, күшейе отырып, әлеуметтік қатынастардың, бірінші кезекте саяси, экономикалық, ұлтаралық сипатқа сөзсіз әсер етеді. Жоғарыда аталған нақтылы уәждер Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени ортадағы конфликттердегі діни факторды арнайы зерттеуге негіз болады әрі өзектілігін айқындайды.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі.

Адамзат өркениетінің тарихы түрлі конфликттерге толы. Кейбір конфликттер жекелеген адамдар арасында туындаса, енді бір қақтығыстар тұтас континенттерді қамтиды. Адамдар ерте кезден бастап туындаған қарама-қайшылықтарды танып білуге, оларды шешуге тырысты. Сондықтан антика заманы ойшылдарынан бастап, барлық дәуір ғалымдарының осы тақырыптағы пікірлерін конфликтологияның бастауы деуге болады.

Арнайы жүйеленген ілім түрі ретінде конфликтология ХХ ғасырдың ортасында қалыптаса бастады. Әлеуметтік-мәдени конфликттердегі діни факторларды кешенді зерттеу философиялық, тарихи, дінтану, социологиялық, этнологиялық және мәдениеттанулық көзқараспен зерделенетін феноменді қарастыруды көздейтін пәнаралық көзқарас тұрғысынан анағұрлым нәтижелі. Әдебиетті талдау барысында көрсетілген пәндер шеңберінде отандық және шетелдік авторлардың материалдары айтарлықтай ауқымды екенін көруге болады.

Шетелдік және ресейлік тұрғыда діни конфликт тақырыбы зерттеулерінің келесі бағыттарын атап өтуге болады: қоғамды біріктіруші және дезинтеграциялаушы дін атқарымдарын теориялық ұғыну М. Вебер, Г. Зиммель, К. Маркс, В. И. Гараджа, И. Н. Яблоков және т. б.; әлеуметтік-саяси конфликттердің діни ынталандыруын және әлеуметтік наразылықтың қозғалыстарын зерттеу тұрғысында В.И. Добреньковты ерекше атауға болады.

Қазақстан мен Ресейде дін әлеуметтануы және дінтану шеңберінде аталған бағыттардың көпшілігі қалыптасу сатысында тұрғанын атап өткен жөн. Діни саладағы конфликттерді зерттеудің терең теориялық-әдіснамалық базасы жоқ, сондай-ақ осы феноменнің эмпирикалық зерттеулерінің жеткіліксіздігі байқалады. Діни конфликттерді мақсатты талдауға арналған дінтану жұмыстары іс жүзінде жоқ. Осы мәселе бойынша аздаған зерттеулер негізінен уақыт пен кеңістікте жергілікті діни конфликттерді зерттейді, бұл осы саладағы теориялық әзірлемелердің жетіспеушілік сезімін күшейтеді.

Қазақстанда ғылыми зерттеушілерімен қоса, мемлекеттік, қоғамдық, жекеменшік, ғылыми-зерттеу орталықтары да елдегі ұлтаралық келісім, ел

бірлігі, ұлттық саясат, дін мәселелерін жан-жақты зерттеп келеді. Соңғы жылдары Философия, саясаттану және дінтану институты жарыққа шығарған еңбектерді айта кетуге болады. Қазақстанның жалпыұлттық идеясы, ұлттық бірегейлік және мемлекеттік құрылыс мәселесі Ә. Нысанбаев, этносаралық және дінаралық келісімнің Қазақстандық моделі тақырыбы А. Косиченко, діни конверсия, Қазақстандағы жаңа діншілдік тренді: әлеуметтік гуманитарлық өлшемдері негізі Е. Булова, сонымен Сейдахметова Н.Л. сияқты ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының басты бағыттарының бірі этносаралық қарым-қатынасты саралау. Бұл институтта жалпы этносаралық жағдай, оған түрлі факторлардың ықпалы, этносаралық, дінаралық, толеранттылық мәселелері кең зерттеліп келеді. Осы тұрғыда саясаттанушылық, әлеуметтанушылық зерттеулердің басында З. Шаукенова, Т. Козырев, Л. Мұзапарова т.б. тұрды. Мәдениет, дінтану саласында Габитов Т.Х., Исмагамбетова З.Н., Байтенова Н.Ж., Борбасова К.М., Құрманалиева А.Н. өз үлестерін қосқан. Сол сияқты этностық бірегейлік, саяси конфликтология, этносаралық қатынастар мәселелері А. Забирова, Г. Насимова, Р. Қадыржанов, Е. Карин, Г.Н. Шойкин, Д. Кенжетай секілді отандық ғалымдар тарапынан жан-жақты зерттелген.

2011 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.А. Назарбаевтың тапсырмасымен ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясында «Этносаралық және конфессияаралық қарым-қатынасты зерттеу» орталығы құрылды. Бұл зерттеу орталығы қоғамдағы маңызды діни, этносаралық, конфессияаралық маңызды мәселелермен айналысуда.

Диссертациялық зерттеудің нысаны: Қоғамда діни фактор негізінде белең алған конфликтілерге діни талдау жүргізу, олардың алдын алу және шешу жолдарын ғылыми негіздеу.

Диссертациялық зерттеудің пәні: Қазақстан қоғамында орын алған әлеуметтік-мәдени конфликтілерге діни фактордың ықпалын саралау, оның себебі мен салдарын бағамдау, негізгі даму тенденцияларын айқындау.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты – Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени конфликтілер астарындағы діни факторды ашу, оның табиғаты, типологиясы және реттеу механизмдерін негіздеу болып табылады.

Зерттеу мақсатынан туындайтын жұмыстың негізгі міндеттері: Мақсатқа жету жолында төмендегідей негізгі міндеттер айқындалды:

1. «Конфликт» түсінігінің ұғымдық категориялық мәнін ашу, типологиясын анықтау, «діни конфликт» ұғымына ғылыми анықтама ұсыну;
2. Әлеуметтік-мәдени конфликтілердің ерекшеліктерін және олардың классификациясының критерийлерін анықтау;
3. Әлеуметтік-мәдени конфликтілерді тудырушы факторларды зерттеу, барысында конфликтілердің типологиясын жасау;

4. Қазақстан Республикасында орын алған әлеуметтік-мәдени конфликтілер динамикасын айқындау;
5. Қазақстан Республикасында дін факторының ықпалымен туындаған әлеуметтік-мәдени конфликтілер табиғатын ашу;
6. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-мәдени конфликтілердегі діни факторлардың алдын алу бағытындағы шараларына талдау жасау.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы:

1. «Конфликт» түсінігінің ұғымдық-категориялық мәні ашылды, «діни конфликт» ұғымына ғылыми анықтама жасалынды, діни конфликтінің концептуалдық негіздері, соның ішінде, конфликтінің құрылымдық түрлері анықталды;
2. «Әлеуметтік конфликт», «мәдени конфликт», «этнос», «құндылық», «өркеніет конфликтілері» ұғымдарына қазақ тілінде талдаулар беріліп, ара жігі ажыратылып, әрбіреуіне талдау жасалды;
3. Әлеуметтік-мәдени конфликтілерді тудырушы факторларды зерттеу барысында конфликтілердің типологиясы жасалынып, олардың түрлері талданды;
4. Қазақстан Республикасында орын алған әлеуметтік-мәдени конфликтілер талданды және оған ықпал еткен дін факторы нақты айқындалды;
5. Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-мәдени конфликтілердегі діни факторлардың алдын алу және реттеуге қатысты мемлекеттік тәжірибе сарапқа салынды.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және тәжірибелік маңызы:

Бұл зерттеудің негізгі қорытындылары мен ұсыныстарын мемлекеттік билік органдары, қоғамдық ұйымдар мен сарапшылар мемлекет ішіндегі әлеуметтік-мәдени конфликтілердегі діни факторларды сараптау және бағалау, сонымен дәстүрлі емес бағыттағы ағымдарды реттеу, ондағы конфликтілердің алдын алу, әлеуметтік-мәдени негіздегі конфликтілердің алдын алу, аймақтардағы конфликтілерді реттеу, мемлекеттің ұлттық саясатын жүргізу барысында нақты шаралар мен бағдарламаларды жүзеге асыру мақсатында пайдаланыла алады. Сонымен бірге, диссертацияда жаңалықтар мен тұжырымдарды Дінтану және конфликтология мәселелері бойынша өткізілетін арнайы курстарда дәріс оқуға, сараптама жасауға қолдануға болады.

Диссертациялық жұмыстың әдіснамалық және теориялық негізі:

Бұл еңбекте бірін-бірі толықтыратын теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Мәселен, теориялық тұрғыдан зерттеу жүйелік, құрылымдық-функционалдық, тарихи, салыстырмалы талдау әдістері арқылы жүзеге асырылды. Пәнаралық байланыс тәсілдемесіне орай, осы еңбекте философия, тарих, әлеуметтану, әлеуметтік және мәдени антропология, психология ғылымдарының дереккөздері пайдаланылған. Дінді философиялық

әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде түсіндірудің әдіснамалық негізі теориялық түрде дінтану саласында орындалды. Жүйелілік тәсілдемені қолдану конфликтінің кешенділігін анықтауға көмегін тигізді. Тарихилық принципін қолдану арқылы әлеуметтік-мәдени конфликтідегі діни факторды уақыттың ағымымен өзгеріп отыратын, қазіргі шынайы жағдайға, қоғам дамуының кезеңдеріне сай өзгертін құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік туды. Диссертациялық жұмыста анализ, эксперименттік сауалнама әдістері, бақылау, классификациялау, синтез әдістері қолданылды.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдар:

1. Жеке тұлғалардың немесе қоғамдық күштердің, кем дегенде екі тараптың мүдделерінің, көзқарастарының, қарама-қарсы тұруы, қатығысуы, қарсыласуы түрінде өтетін өзара іс-қимылды конфликтке жатқызамыз. Оны өндірістік-экономикалық, идеологиялық, әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-психологиялық және отбасылық-тұрмыстық конфликттер ретінде бөліп көрсетуге болады. Діни конфликттердің басым бөлігі жататын түрлер ретінде атап көрсете аламыз: а) Басқа діндегі ірі этностардың немесе діни қауымдардың саяси автономиясын немесе толық бөлінуін талап ету негізінде жатқан автономиялық немесе сепаратистік конфликттер. ә) Ұлттық-ирредентистік конфликттер, көші-қон үдерістері, мемлекеттік шекаралардың өзгеруі және т.б. себептерінен туындаған, бірнеше көршілес мемлекеттердің аумағы арқылы шашылған халықтың бірлескен ұмтылыстары нәтижесінде болған конфликттер. б) Діни-қауымдық конфессиялық конфликттер бір мемлекеттің шекарасында, әртүрлі дінді ұстанатын діни топтар арасында немесе бір дін шеңберінде әр түрлі бағыттар мен секталар арасында орын алады. в) Діни-абсолюттік конфликттер бір дінді абсолюттендіру және одан туындайтын басқа конфессиялық топтарға діни төзбеушілік негізінде пайда болады. 5. Милленаристік конфликттер қандай да бір «мессия» басқаратын және ғажайып құралдарымен толық әлеуметтік өзгерістерді уәде ететін ұжымдық қозғалыстар.
2. Шешуді талап ететін әлеуметтік мәселенің туындауына байланысты нақты әлеуметтік жағдайда қалыптасатын әрі шешілетін жағдайларды әлеуметтік конфликтіге жатқызуға болады. Ол белгілі бір себептері, өзінің әлеуметтік тасымалдаушылары (жіктер, ұлттар, әлеуметтік топтар және т.б.) бар, белгілі бір функцияларға, ұзақтығы мен шиеленісуге ие. Әлеуметтік-мәдени конфликтілердің классификациясына этникалық, діни және өркениет факторларының ықпалын жатқызуға болады.
3. Әлеуметтік-мәдени конфликттерді тудыратын факторлар қатарын этникалық, діни және өркениеттік факторлар ретінде тұжырымдауға болады. Этникалық фактордың әсерінен туындайтын конфликттерге әлеуметтік мүдделер саласына сәйкес этносаяси, этноконфессиялық, этносаралық және т. б. санаттар жатады. Діни фактордың әсерінен

туындайтын конфликттер негізінен түрлі діндер арасындағы конфликттер, оларға не дін мен мемлекет арасындағы қайшылықтар, не конфессия ішіндегі қайшылықтарға ие. Өркениет факторының әсерінен пайда болатын конфликттер бүкіл жаһанданған әлемнің әлеуметтік-мәдени кеңістігін қамтиды және батыс пен шығыс, оңтүстік пен солтүстік арасындағы, жаһандану қаупі мен дәстүрлік ұстаным арасындағы, техногендік өркениет пен әлемнің мәдениеті арасындағы қарама-қайшылықтан тұрады.

4. Қазақстанда тәуелсіздіктен бергі жылдары әлеуметтік-мәдени ортада бірқатар конфликтілер орын алды. Әлеуметтік теңсіздік, ұлтаралық қақтығыстар, субмәдениеттер, тіл мәселелерінде ол анық байқалды.
5. Қазақстан Республикасында дін факторының ықпалымен туындаған әлеуметтік-мәдени конфликтілер негізінен мына салаларға ықпал етіп, түрлі конфликтілердің туындауына жол ашты: білім, спорт, өнер, мәдениет, құқық, денсаулық, мемлекеттік басқару, мүліктік қатынастар, неке-отбасы. Аталған салаларда дін факторымен конфликттердің пайда болуына Иегова куәгерлері, Саентология, Салафиттер, Хизбут Тахрир, Зікіршілер секілді дәстүрлі емес діни ағымдардың ықпалы болғанын нақты айтуға болады.
6. Қазақстан жағдайында діни негізде әлеуметтік-мәдени конфликтілердің алдын алу бағытында бірқатар шаралар қолға алынды. Терроризм, экстремизмге қарсы, діни наным сенім бостандығы және діни бірлестіктер, діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңдар қабылданды. Мемлекеттің дін саясатын жүргізудегі тұжырымдамасы іске қосылды. Бұған қоса, әлеуметтік желілерде мониторинг, дінаралық диалог, толеранттылық, ұлттар татулығы әрдайым ішкі саясатта басымдыққа ие болды.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен мақұлданыуы:

Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі Философия және саясаттану факультетіне қарасты Дінтану және мәдениеттану кафедрасында талқылаудан өтті. Оның негізгі қағидалары, нәтижелері мен тұжырымдары халықаралық конференцияларда сыннан өтті, және шетелдік, отандық журналдарда жарық көрді.

Диссертациялық зерттеудің мазмұны мен негізгі нәтижелері 18 ғылыми мақалада көрініс тапты, соның ішінде ҚҰ БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған саяси, философиялық және мәдениеттану бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялауға арналған «ҚазҰУ Хабаршысы» журналында – 2 ғылыми мақала, «Адам әлемі» журналында – 2 ғылыми мақала, ҰҒА-ның «Әл-Фараби» журналында – 1 ғылыми мақала, ҚазҰУ-нің «Дінтану» журналында – 1 мақала жарияланды. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларында – 6 мақала, Республикалық конференциясында – 1мақала, шетелдік баспа журналында (Англия мен

Ўзбекстан) – 2 мақала, нөлдік емес импакт факторы бар халықаралық ғылыми журналдар базасына тіркелген шетелдік журналда жарияланған ғылыми мақала – 3 ғылыми мақала басылып шықты.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы:

Диссертацияның құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспе бөлімнен, үш негізгі тараудан, алты тараушадан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Диссертациялық жұмысының жалпы көлемі – 157 бет.